

TÜRKİYE CUMHURİYETİ'NİN SİYASİ HAYATINDA SERBEST CUMHURİYET FIRKASI DENEYİMİ ÜZERİNE DÜŞÜNCELER

Cezmi ERASLAN*

Türkiye’de Cumhuriyet idaresinin kurulmasından sonra onun gereklerinden olarak siyasi partilerin oluşumunun tabii karşılanacağı en yetkili ağızlar tarafından ilan edilen bir husustu¹. Ancak çoğunluğunu, Atatürk’ün yakın çevresini oluşturan insanların kurduğu Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasının faaliyetleri yönetim çevrelerini huzursuz etmişti. Bunda yeni fırkanın kuruluş gerekçesini oluşturan iddiaların keskinliği kadar yeni kurulan sistemin tüm müesseseleriyle işlemesine ve neticelerinin alınmasına imkan tanımadan muhalefetin başlamasının da etkisi vardı. Dolaylı olarak ifade edilen bu iddiaların en önemlilerinin başında mevcut idarenin oligarşik bir mahiyet aldığı, bir baskı rejimi haline geldiği yer almaktaydı². Mecliste gensoru vererek bakan değişikliğine yol açacak derecede etkinlik gösteren Terakkiperver Fırkanın programında yer alan “Fırkanın dini fikirlere ve inançlara hürmetkar olduğu” maddesini ise yöneticiler doğrudan kendilerine yönelik olarak yorumlamışlardı. Fırka kurucularının Cumhuriyetin ilanı esnasındaki tavırlarını muhalif olarak gören Atatürk’ün de vakitsiz ve haksız görerek sert eleştirilerde bulunduğu parti, bazı mensuplarının Şeyh Sait isyanıyla ilişkilerinin olduğu, ayrıca dini siyasete alet ettikleri suçlaması ile kapatılmıştı. Yaklaşık yedi ay kadar faaliyette bulunan partinin yönetim açısından hareketlenmeye yol açtığını söylemek yanlış olmayacaktır. Nitekim 5 Kasım 1925’de Atatürk, Türk milleti için ortak bağın bundan sonra Türk Milliyetçiliği olacağını ifade etmişti³.

* Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

1 Times’ın İstanbul muhabirinin yazılı sorularına verilen cevap, 11 Aralık 1924, *Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri*, III, Ankara 1997, s. 109-110; Erik Jan Zürcher, *Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası*, (Terc. Gül Çağalı Güven), İstanbul 1992, s. 83’de bu konuşmaya atıf yaparken, gazetecinin mülakatının İngilizce orijinalinde çok daha sert bir yaklaşım sergilediğini ortaya koyuyor, *aynu eser*, s. 182-184

2 Partinin gayesi olarak ifade edilen hususların tam metni için bkz. Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye’de Siyasi Partiler*, İstanbul 1952, s. 615-622.

3 *Söylev ve Demeçler*, II, s. 248-252.

Fırkanın Kurulduğu Ortam

Bundan sonra da Medeni Kanununun kabulü ve Harf İnkılabı gibi köklü düzenlemelere devam edildi. Hilafetin kaldırılmasından sonra ortamın sekülerleştirilmesinde bir ileri adım olarak Anayasadan devletin dininin İslam olduğu maddesinin kaldırılmasının yanı sıra, Şeyh Sait isyanı dolayısıyla ilan edilen Takrir-i Sükûn Kanunu ve faaliyete geçirilen İstiklal Mahkemeleri 1929 yılında kaldırılıp, memleket nispeten sakin bir görünüm aldığı sırada, bütün dünyayı derinden sarsan bir iktisadî buhran ortaya çıktı. 1929 yılı Türkiye Cumhuriyeti tarihinde önemli bir yıldır. Lozan Antlaşması ile tamamen halledilemeyen ve Türk ekonomisinin adeta boğazını sıkıyan dış ticaretteki kayıtlar bu yıl kaldırılmıştır. Gerçekten de Türkiye 1929 yılına kadar Osmanlı son döneminde geçerli olan gümrük hadlerini uygulamak zorunda kalmıştı. Dolayısıyla dış ticaretinde devamlı bir açık mevcuttu. Diğer taraftan Osmanlı Devletinden kalan borçların ödenmesi de başlı başına bir problem teşkil ediyordu⁴. Buraya kadar yapılanlara baktığımızda Türkiye de pek çok radikal değişikliklerin yapıldığını görüyoruz. İnsan ve devlet ilişkilerini ağırlıklı olarak din ve dini sembollerin belirlediği geleneksel bir toplumda böylesine köklü değişikliklerin ekonomik açıdan desteklenememesi yöneticiler için önemli bir handicap oluşturmuştur. Her ne kadar daha savaş bitmeden toplanan iktisat kongresi ile ekonomik durumu düzeltme çalışmalarına başlanmışsa da pek büyük gelişmeler sağlanamamıştı. Ülkenin genelinde kitleleri sıkıntıya düşüren ekonomik darlık söz konusu idi. Bu sıkıntı bizzat Atatürk tarafından dile getirilmiştir. Girişeceği her reform hareketinden önce ülke çapında geziye çıkıp vatandaşlar ile görüşen ve yapacağı işleri dile getiren Atatürk 1929 yılı ilkbaharında çıktığı gezide gördüğü memleket manzarasından oldukça etkilenmiştir. Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreteri Hasan Rıza Soyak'ın aktardığına göre, Atatürk "bunalmıştır"⁵. Gerek İsmet İnönü'nün gerekse dönemin Yunus Nadi, Necmeddin Sadak ve Falih Rıfkı gibi önde gelen gazetecilerinin yazılarında da genel bir sıkıntının hüküm sürdüğü ve bir çıkışın bulunması gerektiği düşüncesi yaygındı.

4 1930 yılı itibarıyla hükümetin uğraşmak zorunda kaldığı mali meseleler için bkz. Ali Arslan, "İngiliz S.C. Wyatt'ın Türkiye Mali Danışmanlığına Tayin Teşebbüsü ve İngilizlerin Bu Konudaki Çabaları", I.Ü. Edebiyat Fakültesi, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, sayı 16, İstanbul 1998, s. 159-176.

5 Hasan Rıza Soyak, *Atatürk'ten Anılar*, İstanbul 1973, s. 405, "Bunahıyorum çocuk, büyük bir ıstırap içinde bunahıyorum" dedi. "Görüyorsun ya, her gittiğimiz yerde mütemadiyen dert, şikayet dinliyoruz. Her taraf derin bir yokluk, maddi ve manevi bir perişanlık içinde. Ferahlatıcı pek az şeye rastlıyoruz. maatteessüf, memleketin hakiki durumu bu işte. Bunda bizim günahımız yoktur; uzun yıllar hatta asırlarca dünyanın gidişinden gafil, bir takım şursuz idarecilerin elinde kalan bir cennet memleket, düşse, düşse, şu acınacak hale düşmüş, Memurlarımız henüz istenilen seviyede ve kalitede değil, çoğu görgüsüz, kifayetsiz ve şaşkın. Büyük istidatlara malik olan zavallı halkımız ise kendisine mukaddes akideler şeklinde telkin edilen bir sürü batıl görüş ve inanışların tesiri altında uyumuş kalmış".

Fırkanın Kuruluşu

İşte böyle bir ortamda Serbest Cumhuriyet Fırkası 12 Ağustos 1930 tarihinde Atatürk'ün yakın arkadaşlarından Ali Fethi(Okyar), Nuri (Conker) ve hocalarından Nakiyettin Beyler gibi şahsiyetlerin yanında Ağaoğlu Ahmet Bey⁶, şair Mehmet Emin(Yurdakul) gibi düşünce adamlarının kuruculuğu ile siyaset sahnesine çıkmıştır. Serbest Cumhuriyet Fırkası, üç aydan biraz uzun süren faaliyet döneminde sadece belediye seçimlerinde yer almasına rağmen kuruluş tarzı, kurucularının düşünce yapısı, mücadelesi, halktan aldığı destek ve idareden gördüğü muamele , meclis ve üst yönetim kademelerinde oluşturduğu hareketlilik bakımlarından Türk demokrasi tarihinde çok özel bir yer işgal etmektedir. Öyle ki, devrin Cumhurbaşkanı, Başbakanına, Millet Meclisinden halkına Türk toplumunun gerek sosyo-ekonomik durumu, gerekse siyasî anlayışı bakımlarından az bulunur bir ölçüm vasıtasıdır. Nitekim Türkiye Büyük Millet Meclisinde 13 milletvekili ile temsil edilen Fırkanın Batı Anadolu bölgesinde yoğun bir şekilde halkın desteğine mazhar oluşu ekonomik sıkıntılardan birinci derecede etkilenen, zorlukları aşmak için de imkanları ölçüsünde bir şeyler yapmak isteyen kitlelerin çokluğuna bağlanmıştır. Bu çalışma çerçevesinde öncelikle Fırka evrakına dayanan temel bilgilerden sonra kuruluşu, maksadı , faaliyetleri, ve kapanışıyla ilgili hususları ele alacağız.

Kuruluş Şekli ve Faaliyetleri

Fırkanın kuruluşu Eski Başbakanlardan ve Paris eski Büyükelçisi⁷ Ali Fethi (Okyar) Bey'in Cumhurbaşkanı Gazi Mustafa Kemal* ve Başbakan İsmet (İnönü)

⁶ Darülfünun Hukuk Fakültesi, Öğretim Üyesi. Darülfünun hocaları liberal yaklaşımlarını ön plana çıkararak Serbest Cumhuriyet Fırkasına açık destek vermişlerdi. Nitekim, yine Darülfünun hocalarından İsmayil Hakkı Baltacıoğlu da fırkanın İstanbul Ocağını kurmuştu. Baltacıoğlu, Atatürk'ün Cumhurbaşkanlığında tarafsız kalmasının gerekliliğini ortaya koyan yazılar da yazmıştı. Bu vesileyle Darülfünun hocalarının siyasetle uğraşış uğraşamayacakları tartışma konusu olmuştu. Bu konudaki tartışmalar için bkz. Ali Arslan, *Darülfünundan Üniversiteye*, İstanbul 1995, s. 348-350.

⁷ Fethi Bey, parti kurmak hususunda Atatürk ile mutabık kaldıktan hemen sonra 8 Ağustos akşamı Paris büyükelçiliği görevinden istifa etmiştir. Bu istifanın Başbakan İsmet İnönü tarafından büyük bir fedakarlık olarak nitelendirilmesi ve bu fikre Atatürk'ün de katılması ilginçtir. Bu hususun ayrıntısı için bkz. *Fethi Okyar'ın Anıları-Atatürk, Okyar ve Çok Partili Türkiye* (yayına hazırlayan Osman Okyar-Mehmet Seyitdanlıoğlu), Ankara 1999, s.117-118. Zira ülkede hiç olmaz ise mevcut iki fırkadan birisi olarak en azından muhalefet liderliğini yapmak her halde büyükelçilikten daha iyi olmalıdır. Ancak kısa süreli, geleceğinden ümitli olunmayan ve elinde güç olanlardan hiç olmaz ise bir kısmının istemediği bir denemeye girişenlere karşı duyulan bu acıma hissi partiye düşüncelerde biçilen rolün niteliğinden kaynaklanış olabilir.

* Soyadı Kanunu öncesi Atatürk'ün genellikle "Gazi" sıfatıyla anıldığını göz önüne alarak metinde sıkça kullanmakta bir mahzur görülmemiştir. Aynı şekilde dönemdeki kullanılışı ile Fırka tabiri Parti yerine kullanılmıştır.

Paşa'yla Yalova'da baş başa görüşmeleri ardından birlikte hazırladıkları mektuplaşmanın yayınlanması ile kamuoyuna duyurulmuştur. Fethi Bey, 9 Ağustos 1930 tarihinde Cumhurbaşkanı'na hitaben yazdığı ve basına da verilen mektubunda; yurtdışından gördüğü Türkiye'deki olumsuz manzarayı düzeltmek istediğini bildirmişti. Ayrıca Halk Fırkasının mâlî ve iktisadî ve dahilî siyasetlerinin birçok noksanlarına muhalif olduğunu ifade eden Fethi Bey, laik, cumhuriyetçi esasa dayanan muhalif bir fırka ile siyasî mücadele sahnesine çıkması durumunda Cumhurbaşkanı'nın tavrının nasıl olacağını sormuştu.⁸

Cumhurbaşkanı Gazi Mustafa Kemal, 11 Ağustos tarihli cevabî mektubunda, Fethi Bey'in isteklerine karşı kendisini hem Cumhurbaşkanı, hem de Cumhuriyet Halk Fırkası Umumi Reisi olarak muhatap kabul ettiğini bildirmiştir. Cumhurbaşkanı'nın süresi dolunca bizzat kurduğu Halk Fırkasının reisliğini fiilen yürütmeye devam edeceğini vurgulayan M. Kemal, uygulanan politikalara yönelik tenkitleri hükümetin cevaplayacağını, Laik Cumhuriyet esasında beraber olduğunu görmekten ise mutluluk duyduğunu belirtmiştir. Cumhurbaşkanı, "Mecliste millet işlerinin serbest münakaşası ve iyi niyet sahibi zâtların ve fırkaların içtihatlarını ortaya koyarak milletin âli menfaatlerini aramaları benim gençliğimden beri âşık ve taraftarı olduğum bir sistemdir" sözleri ile muhalefet olgusuna bakışını ortaya koymuştur⁹. Ancak söz konusu ettiği iyi niyet sahipliğinin ölçüsünün ve belirlenmesinin nasıl olacağı noktasında bir önceki deneyim olan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası olayındaki tavırları ölçü olacaktır. Mustafa Kemal, fiilen parti reisi olsa bile "insanî ve siyasî ahlâkına güvendiği birinin, partisinin programı ve uygulamalarını tenkidini dikkatle dinleyip istifade edeceğini" söylüyordu. Muhalif partinin mecliste millet işlerini serbestçe kontrol etmesini Cumhuriyetin esaslarından sayan Gazi, Laik Cumhuriyet esası dahilinde kurulacak fırkanın her türlü siyasi faaliyetinde engelle karşılaşmayacağı garantisini vermekteydi¹⁰. Neticede Serbest Fırkanın kuruluş evrakının İçişleri Bakanlığına teslimiyle 12 Ağustos 1930 tarihinde Türkiye Cumhuriyeti'nin üçüncü siyasi partisi kurulmuş oluyordu. Faaliyetleri hakkında kısa bilgiler vermeye geçmeden önce Fırkanın program ve tüzüğü hakkında bazı bilgiler aktarmakta fayda vardır.

Fırka Programının Ana Hatları

Serbest Fırka programı acele ile hazırlandığı için, pek çok tarafı eksik bir görüntü vermesine rağmen döneminin ekonomik sıkıntılarını önemli ölçüde yansıtmaktadır. Diğer taraftan temel ilkeler olarak da devrin hakim düşüncelerine tamamen bağlılık arz etmektedir. Önemli maddeleri şu şekilde sıralayabiliriz; Cumhuriyetçilik, milliyetçilik ve laiklik esaslarına bağlı, bu ilkelerin millet

⁸ Fethi Beyin mektubu ve Atatürk'ün cevabi mektubunun tam metinleri için bkz. Tunaya, *Siyasi Partiler*, s.631-632.

⁹ Tunaya, *a.g.e.*, s. 633

¹⁰ Tunaya, *gös. yer.*

bünyesinde ebedileşmesini gaye edinen Fırka, hürriyet ve dokunulmazlıkların herkes için geçerli olmasını sağlayacaktır (mad. 1), Vergiler vatandaşın iktisadi teşebbüs kabiliyetini sarsmayacak ve gücünü aşmayacak şekilde hafifletilecektir. Vergi tahsilatındaki aksaklıklar düzeltilenecektir (mad. 2), Bayındırlık yatırımlarının masraflarının tek bir nesle yüklenmesinden kaçınılmalıdır (mad. 3), Türk parasının kıymetinin yükseltilip, yabancı sermaye teşvik edilecek, devletin ekonomik hayata müdahalesi engellenecektir. Ancak fertlerin ekonomik kuvveti yetmediği takdirde devlet devreye girecektir (mad.4-5), Köylü ve çiftçiye ucuz kredi verilecek , tefecilikten kurtarılmasına çalışılacaktır (mad.6), Halkın devlet dairelerinde işlerini rüşvetsiz ve kolayca halletmesi sağlanacaktır (mad.8). Mahkemelerde davaların süratle sonuçlandırılmasına yönelik düzenlemeler yapılacaktır (mad. 9), Tek dereceli seçim usulü kabul edilecek, kadınlara siyasi hakları verilecektir (mad.11)¹¹.

Fırka Tüzüğü

Serbest Cumhuriyet Fırkası tüzüğü 60 maddeden oluşmaktadır. Birinci kısımda: -Cumhuriyet usulünün milli hakimiyetin en yüksek tecellisi olduğu (mad. 1), Fırkanın esas gayesinin cumhuriyetin gerektirdiği şartları pratikte gerçekleştirmek ve bunun içinde Anayasanın sağladığı hakları her hâlde korumak gerektiği (mad. 2), Vicdan, düşünce, konuşma ve toplanma hürriyeti, yürütme gücünü kontrol yetkisi ve vatandaşların devlet dairelerinde kendi işlerini kendilerinin görmesi esasını gerçekleştirmenin lüzumu (mad. 4), Kültürel ve ekonomik her türlü teşebbüse yardımcı olmak, küçük büyük teşekküllerin gelişmesine, memleket ekonomisinin düzelmesi, devletin kontrol vazifesinde haddini aşmasının engellenmesine çalışmak gayesi beyan olunmaktadır (mad. 5)¹². Söz konusu tüzüğün teşkilat kısmında köyden başlayarak bütün sosyal birimlerde halkın ihtiyacının tespitine ve kademe kademe en üst birimlere ulaştırılmasına büyük önem verilmekteydi. Fırkanın yıl boyunca nasıl çalıştığına, görülen eksikliklerine, fırkanın daha faydalı olabilmesi için nelerin lazım geldiğine yönelik fikirlerin de tespit edilerek bir iç kontrol mekanizması mahiyetinde en alt kademedен yukarıya doğru bildirilmesi önem taşıyan bir hassasiyet olarak görülmelidir. Ancak tabiidir ki, söz konusu hususların nasıl gerçekleştirileceği net bir biçimde ortaya konmuş değildir.

Parti faaliyetlerinin Cumhurbaşkanı'nın maddi ve manevî desteğinde gelişme havasına girmesi Başbakan İnönü ve parti içindeki ekibinin tepkisini çekmiş ve rahatsızlık ilk defa İnönü'nün 30 Ağustosta Sivas'ta yaptığı konuşma ile ortaya konmuştur. Başbakan burada, "İktidar heveslisi olmadığını, nefes alma fırsatı çıkarsa sevineceğini" bildirmiştir. İsmet Paşa'nın bu konuşmada "İktidarda geçmişteki başarılarına dayanarak değil geleceğe yönelik fikirlerinin kuvveti ile

¹¹ Tunaya, *Siyasi Partiler*, s. 633- 634.

¹² Parti tüzüğünün tam metni için bkz. Çetin Yetkin, *Serbest Cumhuriyet Fırkası Olayı*, İstanbul 1982, s.254-65

durduğunu” vurgulaması Cumhurbaşkanına bir mesaj olarak algılanabilecek mahiyettedir. Burada işaret etmemiz gereken bir diğer husus, Meclis’te üçüncü dönemden sonra İsmet Paşa ile Atatürk arasında bir gruplaşmanın olduğu ve meclisteki milletvekillerinin Gazi’nin adamları ve İsmet Paşa’nın adamları olarak iki gruba ayrılmış olmalarıdır¹³. Diğer taraftan Serbest Fırka ekonomik politikalarından ve dünya ekonomik buhranından en çok etkilenen Batı Anadolu’da, bilhassa İzmir’e tutunmaya başlamış, destekçilerinin yoğun davetleri üzerine partisinin önde gelen kurucuları ile İzmir’e bir gezi yapmıştır. Bu gezi mülkî âmirlerin ve devlet yöneticilerinin yeni partiye nasıl baktıklarını gösteren güzel bir misaldir. Daha başlangıçta halkın büyük bir tepkisinin olduğu bildirerek can güvenliğinin sağlanamayacağı gerekçesi ile Fethi Bey’in şehre gelişini engellemeye çalışmışlardır. Bu aşamada Gâzi’nin tavrı ise dikkat çekecek derecede tarafsız görünmektedir. "Her ne bahasına olursa olsun gidip konuşmasını yapması ve engellemeyle karşılaşırsa kendisine bildirmesi"ni istemiştir. Bu destekte Atatürk’ün kendi partisine karşı ortaya çıkan yeni oluşuma halkın olumsuz tepkiler göstereceğini bilmenin güveni de mevcuttur. Halkın göstereceği tepki dolayısıyla can güvenliğinin sağlanamayacağına o da inandığı için destek olmak ihtiyacı hissetmiş olmalıdır. Diğer taraftan Fethi Bey’in Ağaoğlu Ahmet Bey ile çıktığı gezide halktan büyük destek görmesine mukabil mahallin idarî yönetiminin engelleme ve halkı kontrol altına alma çabaları ortamı gerginleştirmiştir¹⁴. Çıkan karışıklıkta bir çocuk ölmüş, halk hükümeti destekleyen gazetelerin ve Halk Fırkasının binalarını taşlamıştır. Yine bu gezi sırasında stadyumda düzenlenen mitingde halkın başlarındaki şapkaları yere atarak tepki göstermeleri yapılan inkılapların halkta bulduğu yankıyı göstermesi bakımından iyi bir gösterge olmakla beraber merkezdeki yöneticileri de son derece endişelendirmiştir¹⁵. Halk ile emniyet güçlerinin karşı karşıya geldiği bu sırada işçi grevleri başlamıştır. Ancak bu faaliyetlerin bilinçli şekilde yeni partiye destek vermekten çok kargaşa anında menfaat sağlamaya yönelik olduğu anlaşılmaktadır. Bu olay üzerine

¹³ Muhtemelen İzmir Suikastından sonra Mecliste belirmeye başlayan gruplaşma için bkz. Süreyya Ilmen, *Dört Ay Yaşamış Olan Zavallı Serbest Fırka*, İstanbul 1951, s. 25.

¹⁴ Serbest Fırka için adeta bir dönüm noktası teşkil eden İzmir gezisi yeni parti yöneticilerinin mevcut durumu ve halkı değerlendirmeleri açısından son derece ilginç ipuçları vermektedir. Öyle ki, Fırka başkanı Fethi Bey ile ideologu sayılan Ağaoğlu Ahmet Bey, İzmir Limanında kendilerini karşılamaya gelen kalabalığın protesto mu yoksa destek için mi toplandıklarını anlayamadıkları için gemi iskeleye yaklaşına kadar göreceklere muamelelerin tarzı noktasında ciddi endişeler taşımışlardır. Bu endişede Atatürk’ün konuya ilişkin telgrafının etkili olduğu da göz önüne alınmalıdır. Bu hususta geniş bilgi için bkz. Ahmet Ağaoğlu, *Serbest Fırka Hatıraları* (yayına hazırlayan Samet Ağaoğlu), İstanbul tarihsiz, s. 51-52.

¹⁵ İsmet İnönü’ye göre gelişmelerden en çok Atatürk etkilenmişti. O’nun “Bilesin her şey bitti, yeniden başlayacağız” dediğini naklediyor İsmet İnönü. *Hatıralar* (yayına hazırlayan Sabahattin Selek) II, Ankara 1987, s. 229; İzmir Alsancak Stadındaki miting hakkında bkz. Aslan Tufan Yazman, *Atatürk’le Beraber-Devrimler, Olaylar, Anılar, (1922-1938)*, İstanbul 1969, s. 229-230.

Mecliste yeni partiye karşı çok sert eleştiriler yöneltilmiştir. Yeni Partinin mürteci ve Cumhuriyet düşmanlarının yuvası haline geldiği, partinin irticâyı hortlatacağı iddia edilmiştir. Bütün bunlara ilaveten Fethi Bey'in "halkın teveccühüne mazhar olursa iktidar olacağını" söylemesi tenkitlerin dozunun arttırılmasına yol açmıştır. Diğer taraftan Fethi Bey ve yakın çevresi de halkın büyük teveccühünü görünce normal şartlarda iktidara geleceklerini düşünerek hem partinin kadrolaşmasına hem de hükümete yönelik tenkitlerinin ölçüsüne dikkat etmemeye başlamıştı. Bu durumdan etkilenen halkın da mevcut yönetimden rahatsızlığını açıkça ortaya koymaya başladığı görülmüştü. İzmir'de olan gelişmeleri her iki taraf da farklı nakledince, Cumhurbaşkanı olayları yerinde incelemek ve rapor vermek üzere Meclis başkanı Kazım Özalp'ı İzmir'e göndererek tahkikat yaptırma ihtiyacı hissetmiştir¹⁶. Bu tahkikat Halk Partisinin lehine neticelenmiş olmalı ki, Gazi, Serbest Fırka'nın yöneticilerini anarşik olaylara meydan verdikleri için tenkit etmeye başlamıştır.

Diğer taraftan halkın tepkisini, Halk Fırkası'ndan çok rejime yönelik olarak göstermeye çalışan iktidar çevreleri Cumhurbaşkanı partisine sahip çıkmaya çağırılmışlardır. Bu tavra yol açan en önemli husus ise yeni parti propagandacılarının kendilerini Gazi'nin yeni partisi olarak tanıtmaya özen göstermeleridir. Nitekim Cumhuriyet Gazetesi başyazarı Yunus Nâdi, 10 Eylül 1930 tarihli Cumhuriyet gazetesinde Cumhurbaşkanı hitaben açık bir mektup yayınlayarak "kendisini yeni fırkanın sahiplendiğini, eğer öyle ise kendilerinin Cumhuriyeti muhafaza ya muktedir olduklarının bilinmesini" istemiştir¹⁷. Mektupta yeni parti ile rejimin tehlikeye atıldığı düşüncesinin satır aralarına sıkıştırılmaya çalışıldığı görülmektedir. Dönemin şartlarına göre tehdit dolu sayabileceğimiz böyle bir mektubun Atatürk'ün izni olmadan yazılamayacağını göz önüne aldığımızda Cumhurbaşkanı'nın artık tarafsızlıktan vazgeçtiğini anlıyoruz¹⁸. Gerçekten de O, 10 Eylül 1930 tarihli cevabî mektubunda "Anadolu'ya ilk ayak bastığı andan itibaren teşekkül edip kendisiyle çalıştığını" vurguladığı Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin devamı olan Cumhuriyet Halk Fırkasının reisi olduğunu hatırlatmıştır. Bu teşekküle tarihen bağlı olduğunu, çözmesi için de hiç bir sebep olmadığını, ve olamayacağını ortaya koyarak tavrını netleştirmiştir. Gazi Mustafa Kemal, bunu Serbest Cumhuriyet Fırkası Reisinin de bildiğine ve fakat yanlış

¹⁶ Kazım Özalp, İzmir'de Fethi ve Nuri Beyler ile Vali Kazım, Adalet Bakanı Mahmut Esat, Parti müfettişi Zühtü ve kumandan Hüseyin Hüsnü'nün katıldığı toplantıda tarafların ağır ithamlar ile birbirlerine girdiklerini söylemektedir, bkz. Kazım Özalp-Teoman Özalp, *Atatürk'ten Anılar*, Ankara 1992, s. 45 Aynı Özalp, Fethi Beyin İzmir'den Balıkesir'e devam eden gezisinde "her geçtiği yerde halk fırkasını söndüre söndüre gitti" demektedir, bkz. Çetin Yetkin, *a.g.e.*, s. 177-178.

¹⁷ Söz konusu karşılıklı mektuplaşma için bkz. Ağaoğlu, *Hatıralar*, s. 67-71; Çetin Yetkin, *a.g.e.*, s. 207-210; Abdülhamit Avşar, *Bir Partinin Kapanmasında Basının Rolü, Serbest Cumhuriyet Fırkası*, İstanbul 1998, s. 122-125.

¹⁸ Hasan Rıza Soyak, *Atatürk'ten Hatıralar*, II, İstanbul 1973, s. 432; Ağaoğlu, *Hatıralar*, s. 70.

tefsirlerin söz konusu olduğuna dikkat çektiği mektubunda Cumhurbaşkanlığı süresi bittiğinde Halk Fırkası'nın başında fiilen çalışacağını yinelemiştir¹⁹. Ancak bu durumunun fırkalar karşısındaki tarafsızlığını bozmayacağını belirten Gazi, İzmir'de gazete ve Halk Fırkası'nın binalarına yapılan saldırının her ne sebep ve suretle olursa olsun takibata uğramasında ise ısrarlı olmuştur. Gerçekten de ilk mektuplaşmada parti başkanlığı konumu aynı şekilde belirtilmişti. Bu çerçevede Fethi Bey'in Atatürk'ün teşvik ve desteğini fırka sahipliği gibi göstererek oya tahvil etmek istediği düşünülebilir. Ancak cevabî mektubundan sonra bilgi almak için kendisini ziyarete gelen parti yöneticilerine karşı Atatürk, yardımına muhtaç olan partinin Cumhuriyet Halk Fırkası olduğunu, kendilerinin çalışmaya devam etmeleri gerektiğini tavsiye etmiştir. Burada psikolojik bir tahlile ihtiyaç ortaya çıkıyor. Atatürk, devletin kuruluşunda birlikte çalıştığı müessese olarak gösterdiği partisinin düştüğü durumdan rahatsızdır. Durumu kendisine karşı yapılan bir vefasızlık olarak değerlendirdiğini sonraki gelişmeler gösterecektir.

Serbest Fırka yöneticilerinin teşkilatı kurup geliştirme çabası içinde oldukları bir sırada Partinin etkili yöneticilerinden Tahsin (Uzer) Bey'in adeta bir emrivaki şeklinde Gazi'nin de tasvibini alması ve Belediye seçimlerine girilmesi partiye karşı topyekün bir saldırıya sebep olmuştur. Atatürk'ün tarafsız kalması halinde seçimi mutlaka kazanacaklarını gören Tahsin Beyin iktidar hırsıyla Gazi'yi izin vermeye adeta mecbur bırakan tavrı dikkate şayandır²⁰. Partinin kapanmasına yol açan gelişmelerin ikinci önemli aşaması olan Belediye seçimlerindeki aday yapısı, kamuoyundaki destek gruplarını ortaya koyması bakımından önemlidir. Tüccarlar, serbest meslek sahipleri ilk sıraları doldurmuşlardı. Emekli memur ve subayların yanı sıra gayr-i Müslim vatandaşlardan da aday gösterilmişti. Cumhuriyet Halk Fırkası gayr-i Müslim aday göstermezken her iki fırka da kadın adaylar göstermişlerdi. Ekim ayında yapılan Belediye seçimlerinde halkın yeni partiye ilgi göstermesi üzerine gerek mülkî memurların gerekse emniyet güçlerinin iktidar partisi lehinde tavrı almaları seçimleri tartışmalı hale getirmişti.

İçişleri Bakanı Şükrü Kaya'nın mahalli âmir ve memurlara "Cumhuriyete karşı yıkıcı ve gerici propaganda yapanlara karşı nüfûz ve yetkilerini en geniş mânâda kullanmalarını" emreden genelgesi bu tavrın en açık gerekçelerindedir²¹. Gerek Mecliste, gerekse Halk Fırkasını destekleyen basın da başından itibaren yapılanları, yersiz, gereksiz ve en hafifinden zamansız bulmuş; hafife almış ve

¹⁹ Cumhuriyet Gazetesi, 10 Eylül 1930 tarihli nüshadan naklen, Yetkin, *a.g.e.*, s. 208-209.

²⁰ Yeni Partinin seçimlere adeta bir emrivaki şeklinde iştirak ettirilmesi hakkında Samet Ağaoğlu Atatürk'un yanında bulunduğunu belirttiği fakat ismini vermediği bir şahsın Tahsin Bey'e engel olmaya çalıştığını ancak başaramadığını nakleder, bkz. *Hatıralar*, s. 36-38.

²¹ İçişleri Bakanlığının, 5 Eylül 1930 tarihinde Valiliklere gönderdiği genelge için bkz. *Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi*, XX-XXI, s. 48-49'dan naklen Çetin Yetkin, *Serbest Cumhuriyet Fırkası Olayı*, s. 269-270; Ağaoğlu, *Hatıralar*, s. 79; Avşar, *Basının Rolu*, s. 148.

tenkit etmişlerdi. Dolayısıyla "yıkıcı ve gerici propaganda yapanlar" Serbest Fırka mensupları olarak, mahalli âmir ve memurları ile karşı karşıya kalmışlardı.

Böylesine bir ortamda gerçekleşen seçimlerde Serbest Fırka, 31 seçim bölgesinde, Cumhuriyet Halk Fırkası 471 bölgede başarılı olmuşlardı. Ağırlıklı olarak Batı Anadolu bölgesinde halkın teveccühüne mazhar olan Serbest Fırka, şehir ölçeğinde sadece Samsun'da başarılı olmuştur. Atatürk'ün Parti'nin kuruluşunda izlediği yöntemi takip eden Vali Kazım İnanç'ın seçimleri usulüne uygun yaptırması çok çarpıcı bir netice vermiştir. Samsun şehri belediye başkanlığını 3312 oyla Serbest Fırka adayı kazanmış, Halk Fırkası adayına sadece 416 oy çıkmıştır. İstanbul'da ise Cumhuriyet Halk Fırkasının 35.942 oyuna karşılık, Serbest Fırka 12.868 oy alabilmiştir²². Serbest Fırka yöneticileri seçimlerin hiçbir şekilde Cumhuriyet idaresindeki çağdaş bir devlete yakışır şekilde cereyan etmediğini, dolayısıyla halkın tercihini doğru bir şekilde ortaya koymasına izin verilmediğini iddia etmişlerdi. Hükümet çevreleri ise seçime müdahale ve yolsuzluk iddialarına cevap vermek yerine Serbest Fırkanın rejim için büyük bir tehlike olduğunu ileri sürmekle yetinmişlerdi²³.

Muhalefet iddialarının kabulüne dolaylı işaret etmekte olan bu durum, iktidar partisinin, idarî kadronun, basının kısaca hakim güçlerin muhalefet olgusuna bakışlarının ne kadar sert ve müsamahasız olduğuna kuvvetli bir delil teşkil etmektedir. Yönetim, eleştiriye henüz hazır değildir.

Fethi Bey, seçimlerdeki uygunsuz durumların temel müsebbibi olarak İçişleri Bakanı'nı muhatap almış, Mecliste yaptığı konuşmalarda yapılan yolsuzlukların takip edilmemesi dolayısıyla 6 Kasım'da Bakan hakkında "Gensoru" önergesi vermiştir. 15 Kasım'da yapılan görüşmelerde yer ve rakamlar vererek yapılan kanunsuzlukları ve yolsuz uygulamaları örnekleyen Fethi Bey'e mukabil Halk Fırkası adına konuşan milletvekilleri Fethi Bey'in Mondros Mütarekesi'ndeki hükümet üyesi olduğuna, Şeyh Sait isyanındaki aldırma tavırlarına atıfta bulunarak meseleyi şahsiyet tartışmasına çevirmişler, iddialara cevap dahi vermemişlerdi. Serbest Fırka'nın gerici, rejim düşmanlarının merkezi haline

²² Seçim sonuçları ile ilgili değerlendirmeler için bkz. Yetkin, a g.e., s. 191-192.

²³ Seçimleri üzerinden 26 sene geçtikten sonra daha tecrübeli ve soğukkanlı olarak değerlendirdiğini belirten ve o sırada Halk Partisi Müfettişi olan Hilmi Uran'ın söyledikleri dikkate değer; "İtiraf etmeliyim ki, halkın bu yeni partiyi destekleyişi candan olmuştu ve Serbest Cumhuriyet fırkası her türlü propagandasını ancak kanunun müsaadesi çerçevesi içinde yapmıştı. Fakat ben ve bütün Halk Partililer yeni partiye gösterilen bu umulmadık teveccühü havsalamıza sığdıramıyorduk ve ondan acı acı şikayet etmiştik. Yalnız gene itiraf etmeliyim ki, bu propagandalar henüz körpe inkılap hamlelerimiz için yıkıcı bir mahiyet taşıyordu. Bunda parti başındaki kurucuların taksiri olmayabilir" diyen Uran asıl sebebin pek aceleyle gelen taşra teşkilatına girenlerin kontrol edilememesi olduğunu ifade etmekteydi, Hilmi Uran, *Hatıralarım*, Ankara 1959, s. 215-215.

geldiğinde ısrar eden konuşmalardan sonra yapılan oylamada İçişleri Bakanına güven belirtilmiştir²⁴.

Millî Blok Teşebbüsü

Belediye seçimlerinde partisine gösterilen emniyetsizlik Cumhurbaşkanı Atatürk'ü de rahatsız etmiş, yeni fırka karşısındaki tavrını gözden geçirmesine yol açmıştır. Partilere karşı tarafsızlığını daha işin başında garanti eden Atatürk, Fethi Bey'in İzmir'den başlayarak Ege bölgesini bir uçtan diğerine kat eden gezisinden sonra bilhassa Halk Partisi yöneticilerinin ve partiye taraftar basınının yayınlarının da etkisiyle Serbest Fırkanın "anarşi kaynağı" haline geldiği düşüncesini seslendirmeye başlamıştı. Bu durumu başta Ahmet Ağaoğlu olmak üzere Serbest Fırka kurmaylarına da aksettiren Atatürk, muhalif fırka uygulamasından kolaylıkla vazgeçmeyeceğini de 1 Kasım 1930'da Türkiye Büyük Millet Meclisini açış konuşmasında ortaya koymuştu. Belediye seçimlerinde yaşanan tecrübelerin gelecek genel seçimde "vatandaş reyinin emniyet ve masuniyetle tezahür etmesini temin için kanunî ve idarî tedbirlerin inkişâfını ve fırkaların bizzat ittihâz edecekleri sâlim ve musîb hareketleri göstereceğine" işaret etmiştir²⁵.

Bu konuşma Gazi'nin seçimde bir takım yolsuzlukların olduğunu kabul ettiğini ancak kontrolü altında gerçekleşecek çok partili sistemden vazgeçmediğini gösteren bir delil sayılabilir. Nitekim tarafsızlığını koruyabileceği bir formül ortaya atacaktır. Milli Blok adı verilen bu sistemde genel seçimler için her iki partinin de adaylarını kendisi belirleyecekti. Böylelikle partiler üstü konumda kalabilecek, farklı fikirlere mensup milletvekilleri memleket meselelerini Mecliste tartışabileceklerdi. Vatandaş da farklı düşünce sahibi vekil adayları arasında tercih yapabilecekti. Diğer yandan Mustafa Kemal'de "rejim düşmanlarının" Meclis'e sızmasını önleyebilecek bir kontrol mekanizmasının(!) başında oluyordu. Teklifin demokratik düşünce ile hiçbir alâkası olmamakla beraber muhalif bir fırkanın yaşatılması noktasındaki gayretlerini gösteren bir delil olarak kabul edilebilir.

Serbest Fırka yöneticileri bunu son derece olumlu karşılarken Halk Fırkasının kurmayları şiddetle karşı çıkmışlardır²⁶. Gazi'nin bulunduğu çözüm tarzını kendi partisine kabul ettirememesi ilginç bir durum arz etmektedir. Gazi, Fethi Bey'e bizzat teklif ettiği bu çözümden gensoru görüşmelerinden sonra vazgeçmek durumunda kalmıştır. Bu durumu Fethi Bey'e izah ederken "karşı karşıya

24 Fethi Bey'e karşı Halk Fırkası adına başta, Vasıf Çınar, Refik Koraltan, Ali Çetinkaya, Rasih Kaplan gibi önde gelen milletvekilleri olmak üzere 18 kişi konuşmuştur. Gensoru tartışmaları hakkında geniş bilgi için bkz. Ağaoğlu, *Hatıralar*, s. 94-104; Yetkin, *a.g.e.*, s. 194-199.

25 *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, I, s. 384; *TBMM Zabıt Ceridesi XXII*, s. 3'den naklen, Ağaoğlu, *Hatıralar*, s. 86-88; Abdülhamit Avşar, *Basının Rolü*, s.169-174.

26 Milli Blok tartışmaları ile ilgili açıklamalar ve yorumlar için bkz. Ağaoğlu, *Hatıralar*, s. 88-94; Yetkin, *Olay*, s. 221-224; Avşar, *Basının Rolü*, s. 184-187.

mücadele" edeceklerini, "halk kimi tercih ederse"²⁷ onun kazanacağını ifade etmesi manidardır. Ancak yine bu esnada "Serbest Fırka'ya karşı vaziyet almaya, sizinle mücadele etmeye mecburum" tarzındaki sözleri olayın başka boyutlarını da göz önüne almamızı gerektirmektedir. Bu dönemde fırka içinde İsmet Paşa etrafında teşekkül ettiği söylenen "Kırklar grubu"nun Mustafa Kemal Paşa'dan bağımsız bir güç odağı halinde geliştiğini dikkate alırsak Cumhurbaşkanı'na mecburiyet ifade ettiren ortamı daha iyi anlayabiliriz. Ancak yine de ihtiyatlı yaklaşılması gereken bir gelişme olduğunu ifade etmeliyiz. Zira başta Fethi Bey ve yakın arkadaşı Nuri Conker olmak üzere kimse olayın bu şeklini ciddiye almamış ve mizansen olarak değerlendirmişlerdi²⁸.

Partinin Kapanışı

Netice itibarıyla Gazi'nin bu tavrı işi adeta son noktaya getirmiştir. Zira, daha bir gün önce "Gensoru" görüşmelerinde Serbest Fırkanın Gazinin şahsına karşı bir fırka olarak gösterilmek istenmesi karşısında "bu nasıl kâbil-i tasavvurdur? Böyle bir fırkanın vücut bulmasına nasıl imkan tasavvur edersiniz? Bunu böyle arzu etmek demek Türkiye'de muhalif bir fırkanın vücut bulmasını muhal kılmak demektir. Efendiler bu hakikaten muhaldir. Gazi'ye karşı çıkmak vaziyeti hasıl olduğu zaman yapacağımız ilk iş, bunun muhal olduğunu söylemek ve muhal arkasında koşan adamlardan olmadığımızı göstermektir" diyen Fethi Bey, Serbest Fırka'ya devam etmenin Mustafa Kemal'e karşı mücadeleye girişmeye dönüştüğünü görmüştü. Hemen parti yönetimini toplayarak ittifakla partiyi feshetmek kararı aldı. Ekibiyle birlikte hazırladıkları fesih beyannamesini düşündükleri ve istedikleri gibi yayınlamayamaları ise üzerinde durulması gereken bir başka husustur²⁹. Bildiride Serbest Fırka'nın Gâzi'nin "teşvik, ısrar ve tasvipleriyle" kurulduğunun belirtilmesine o dönemde mektupları bizzat kaleme alan İsmet (İnönü) Paşa karşı çıkmıştır. Gazinin isteğiyle "ısrar ve yardım" sözleri çıkarılmak zorunda kalmıştır. Kısaca özetlediğimiz bu durum ülkede Mustafa Kemal istemediği sürece bir şeyler yapılamayacağının en yetkili ağızlardan ilanı mahiyetindedir. Zaten fesih beyannamesinde de bu husus "Her iki fırkaya eşit yardım muamelesine mazhar olacağı teminatını almıştık, Esasen başka türlü siyasi bir teşekküle vücut vermek sorumluluğunu almayı hiçbir zaman hatırımıza getirmedik. Halbuki emrivaki şeklinde gerçekleşen son durum karşısında bizce başarılması imkansız olan bu teşebbüse devam etmek beyhude olacağından fırkamızın feshine " ifadeleriyle ortaya konmaktadır³⁰.

27 Milli Bloktan vazgeçme hususundaki konuşmalar için bkz. *Fethi Okyar'ın Anıları*, s. 156-158.

28 Ağaoğlu, *Hatıralar*, s. 90-91.

29 Ağaoğlu, *a.g.e.*, s. 92-93.

30 Ağaoğlu, *Hatıralar*, s. 104-106; Avşar, *Basının rolü*, s. 185.

18 Kasım 1930 tarihinde İçişleri Bakanlığına gönderilen fesih kararı ile Serbest Fırka demokrasi mücadelemizdeki yerini almış olmaktaydı. Girişte de ifade edildiği üzere Serbest Fırka deneyimi, o sıralarda "diktatörlükle idare edildiği ifade olunan Türkiye"nin bir numaralı şahsiyeti Gazi Mustafa Kemal'in düşüncelerini, parti içindeki konumunu, Meclisin, iktidar partisinin fikri durumunu, halkın devlete bakışı, beklentileri ve halini göstermesi bakımlarından ayrı bir önemi haizdir. Burada en belirleyici konumda olan Cumhurbaşkanı'nın durumuna biraz daha eleştirel bakmakta fayda vardır.

Gazi Mustafa Kemal (Atatürk)'in Tutumu

Hiç şüphe yoktur ki, Mustafa Kemal (Atatürk) bu partiyi kendi istek ve desteğiyle kurdu muştur. Muhalif bir partinin, demokratik olması düşünülen bir Cumhuriyet sisteminde varlığı kaçınılmazdı. Diğer taraftan emsallerine göre çok kısa sürede gerçekleştirilen köklü düzenlemeler dolayısıyla muhalefetin sesinin kontrol altında tutulması gerektiğini düşünüyordu. Ancak, partinin izinle ve devlet desteği ile kurularak güdümlü bir muhalefet unsuru olması işin tabiatına aykırı idi. Bununla birlikte Atatürk'ün, Fethi Bey ve Ahmet Ağaoğlu gibi normal zamanlarda da hükümete muhalif bir tavır sergileyen, uygulamaları tenkit eden şahısları bir araya getirmesi Partinin kuruluş tarzındaki yapaylığı bir nebze olsun hafifletmektedir. Nitekim, Ahmet Ağaoğlu'na adeta emri vaki ile partiye sokulduğunu bildirirken "Tebrik ederim, Fethi Bey ile anlaşmışsın", "Canım siz ezelden anlaşmışsınız" gibi sözlerle bu ortak yanlarını vurgulaması dikkat çekicidir. Netice itibarıyla Serbest Fırka demokratik teamüllere aykırı bir şekilde siyaset sahnesine çıkarılmıştır³¹.

Bu durumu Mustafa Kemal'in Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası olayından sonra işaret ettiği "Efkâr ve efâliyle milletin itimadına mazhar olmuş bir fırkanın seçimlerde millete delaleti"nin gerekliliği düşüncesiyle telif etmek mümkün

³¹ Serbest Cumhuriyet Fırkasının kuruluş sebebi olarak çeşitli hususlar ileri sürülmektedir. Ayrı bir çalışmanın konusu olabilecek kadar geniş yer tutacak görüşlerin bir kısmına işaret edecek olursak, Partinin demokrasinin Türkiye'ye yerleşmesini sağlamaya yönelik kontrollü bir faaliyet olmasının yanı sıra, ülkedeki ekonomik meselelerin halli için bir çıkış yolu olarak gördüğü, dolayısıyla memleketteki sıkıntıların yarattığı iç baskıyı boşaltacak bir emniyet sübabı olduğu düşüncesine örnek olarak, Kemal Karpas, *Türk Demokrasi Tarihi*, İstanbul 1967, s. 61, yine Karpas *Structural Change, Historical Stages of Modernization, And the Role of Social Groups in Turkish Politics, in Social Change and Politics in Turkey*, edited by Kemal Karpas, Leiden 1973, s.55; Tamamen Demokratik düşüncelerden kaynaklandığı hakkında bkz. Ercüment Kuran, *Atatürk'ün Demokrasi ve Halkçılık Anlayışı*, Türk Kültürü sayı 50, Ankara 1966; Walter F. Weiker, *Political Tutelage and Democracy in Turkey*, Leiden 1973, s. 55 ve D.E.Webster, *The Turkey of Atatürk-Social Process of Turkish Reformation*, Philadelphia 1939, s. 109; Çetin Yetkin, *Serbest Cumhuriyet Fırkası Olayı*, İstanbul 1982. İsmet Paşa'nın parti içinde kendine bağlı bir ekiple artan nüfuzuna karşı ona vazgeçilmez olmadığını göstermeye yönelik bir girişim olduğunu hakkında Süreyya Ilmen, *Zavallı Serbest Fırka*, İstanbul 1951.

görülmektedir. Her şeyi devletten beklemeye alışmış, tavır alarak hakkını almak, özgürlüklerini genişletmek mücadelesine [hükümetin memlekette sükuneti sağlamak için oluşturduğu Takrir-i Sükûn kanunu, İstiklal Mahkemeleri gibi baskı müesseseleri dolayısıyla] girişemeyeceğini bildiği halka, güvendiği kişilerle böyle bir tecrübeyi yaşatmak zamanı geldiğine inanmış olmalıdır. Bu arada halkın hürriyetsizlikten ve ekonomik yetersizliklerden dolayı bunalmışlığının da yeni partiye destek olmasındaki katkısı unutulmamalıdır. Öte yandan kendisi o ânâ kadar olan mücadelesini dış dünyada ve dahildeki muhaliflerince "diktatör" olarak adlandırılmak için yapmadığını ısrarla vurgulamaktadır³². Ancak fiili idareyi bıraktığı İsmet Paşa ve hükümetlerinin uygulamaları gerek ekonomik, gerekse sosyal yapıda memleketin beklediği düzelme ve atılımları gerçekleştirmekten uzak kalmışlardı. Bizzat kendisinin önderliğinde gerçekleştirilen çok sayıda köklü düzenleme ile sosyal yaşantısı neredeyse tamamen değiştirilmek durumunda kalan halkın ekonomik durumu ise düzeltilememiştir. İnkılapların tutunması için haklı haksız her türlü muhalif sesin susturulması yoluna gidilmesi de ülkede ortamı gerginleştirmişti. İşte böyle bir ortamda "Mecliste birbirini murakabe edecek iki fırkanın mevcudiyetini ve diğer taraftan da memlekette biraz hürriyet havasının esmesini arzu ediyordu". Bu noktada "tarafaların dengeyi bozmamasını, açık münakaşa ile hakikatlerin anlaşılmasını" isteyen Atatürk'e göre, "neden dolayı yapılan işlerde doğru ve eğri hareketler mantıkî münakaşalar, fennî ve ilmî muarazalar ile meydana çıkmasın"dı? "Bundan ne fenalık gelebilir? Fenalık değil, ancak iyilik gelir ve ne kadar iyi olur" du. "Münakaşaların tereddisi siyasi terbiyede gerilik eseridir. Evvela makul münakaşa yolunu öğrenmemiz lazımdır. Sonra bu memlekete münakaşalar karşısında nizamını muhafaza etme kabiliyetini vermek lazımdır. Buna alışacağız" diyordu³³.

Ancak Fethi Bey ile konuştuğu üzere, "evvelki gibi anarşiye ve herc ü merce meydan vermemek için" partiler arasında esaslarda ayrılık olmamasını, ikisinin de kendi kontrolünde yönetilmesini istemekteydi. Parti başkanı seçimindeki tercihi de bunu doğrulamaktadır. Mustafa Kemal'in partiye para vermesi, yakınlarının ana kadroda yer almasını bu kontrol duygusu ile açıklamak mümkün görünmektedir.

Ancak Fethi Bey ve arkadaşlarının Atatürk'ün partinin kuruluşundaki rolünü, sahiplik gibi ifade etmeleri, halka, Gazi'nin Cumhuriyet Halk Fırkası'ndan rahatsız ve şikayetçi olduğunu, kendilerinin de ona saygı ve sevgilerinden dolayı hükümete karşı gösteremedikleri tavırlarını ortaya koyma fırsatı verdiğini

³² Atatürk'ün Parti ikinci kongresinde okuduğu büyük Nutku'ndaki ithamlar dolayısıyla Rauf Orbay'ın 1927 yılındaki "diktatör" nitelemeleri: Bilal Şimşir, *Atatürk'ün Büyük Söylevi Üzerine Belgeler*, Ankara 1991, s. 24-32; ile büyük tarihi şahsiyetlerin biyografilerini yazmakla meşhur Alman Gazeteci Emil Ludwig'in 1929 Aralığındaki değerlendirmeleri paralellik arz etmekteydi.

³³ Partinin kuruluşu sırasında Atatürk'ün Fethi ve İsmet Beylere yapılan tenbihler ve güdülen amaçlar hakkındaki sözleri için bkz. Asım Us, *1930-1950 Hatıra Notları-Atatürk, İnönü, İkinci Dünya Harbi ve Demokrasi Rejimine Giriş Devri Hatıraları*, İstanbul 1966, s. 13-15

düşündürdü. Memleketin her yerinde Serbest Fırka lehinde gösterilerin yapılması, teşkilatının süratle kurulması ve Belediye seçimlerine önceye nispetle daha büyük katılım sağlaması bu anlayışın önemli bir göstergesi olsa gerektir. Belediye seçimlerinde her türlü devlet imkanının Cumhuriyet Halk Fırkası lehine seferber edilip muhaliflikleri bilinen insanların oy kullanmalarının engellenmek istenmesine rağmen, seçimi "idare Fırkasının kazandığını" kabullenen Atatürk, tarafsızlığını bozmuştur³⁴. Zira desteğine asıl muhtaç olanın Halk Fırkası olduğunu ve sadece kurucusunun prestiji ve emniyet güçlerinin desteği ile ayakta durduğunu görmüştür. Bunu Halk Fırkası yöneticileri de yeterince iyi kavradıkları için var güçleri ile muhalefeti susturmaya çalışmışlardır. Ancak bu mücadelede asıl belirleyici olan Gazinin tavrı idi. Onlar da parti içi muhalefet olarak Gazi'yi yeni fırkaya karşı tavır almaya zorlamaya çalıştılar. Serbest Fırkanın rejim muhaliflerinin mürtecilerin merkezi olduğu, böyle giderse ülkede anarşinin yeniden ortaya çıkacağı yolunda iddialarını basın organları yolu ile işlemeye başladılar. Diğer taraftan Gazi'nin hiçbir zaman parti yönetiminden ayrılmadığını, dolayısıyla İnönü hükümetine yönelik tenkitlerin aynı zamanda Atatürk'e yapılmış olduğunu her zeminde dile getirmeye özen gösterdiler³⁵. Netice itibarıyla Serbest Fırkanın kazanması halinde kaybedecek olanın İsmet Paşa kadar kendisi de olacağını işlediler. Bunda başarılı oldukları görülmektedir. Nitekim, Belediye seçimlerinde sonuçların alınması sırasında telaşa kapılan Atatürk'ün, aldırılmaz görünen İnönü'ye "sen aldırılmıyorsun ama, cayır cayır yanıyoruz" dediğini İnönü yakın çalışma arkadaşlarına gülerek anlatmıştı³⁶. Gelişmeler Cumhurbaşkanı Gazi Mustafa Kemal'in de kurduğu mücadelesini birlikte yürüttüğü partisinin terk edildiği düşüncesinden son derecede etkilendiğini göstermektedir. İnkılapları kendisi uygulamasına mukabil idari işleri insiyatiflerine terk ettiği kadrosunun performansını sorgulamadan mevcut durumun Cumhuriyet için henüz emniyet verici olmadığına çevresinin de teşviki ile inanmış olmalıdır. Halk Fırkası yönetiminin telkinine göre Fırka'nın uğrayacağı seçim yenilgisi aynı zamanda Gazi için de ağır bir darbe teşkil edecekti.

³⁴ Soyak, *Atatürk'ten Hatıralar*, s. 436.

³⁵ Mesela Falih Rıfki Atay, *Hakimiyet-i Milliye*'de Gazinin yapılan işlerden hoşnut olmaması halinde İsmet Paşa'nın orada kalamayacağını açıkça yazmakta ve Serbest Fırka yöneticilerinin doğrudan Gaziye eleştirmekte olduklarını vurgulamaktaydı. Parti yönetici ve ileri gelenlerinin o sıradaki halet-i ruhiyelerini en iyi ortaya koyan Ahmet Hamdi Başar'ın anılarıdır. Halkın mevcut sıkıntıların kaynağı olarak kendilerini gördüğü düşüncesi ile her zaman peşinden gittiklerini iddia ettikleri Gazinin artık tavrını belirlemesi gerektiğini, o nereye giderse kendilerinin de onun peşinden gideceklerini ifade ettiklerini Başar, dönemin Meclis Başkanı Kazım (Özalp) Paşa'ya dayanarak aktarmaktadır. Ahmet Hamdi Başar, *Atatürk'le Üç Ay ve Sonrası*, İstanbul 1945, s. 18.

³⁶ Serbest Fırka döneminde İsmet İnönü ve gelişmelere dair anıları için bkz. Uran, *Hatıralarım*, s. 229; İsmet İnönü, *Atatürk'ün bu telaşa kapılışını İzmir hadiseleri üzerine olduğunu ifade etmektedir. Bkz., Hatıralar*, II, s. 229.

Diğer taraftan Belediye seçimlerine katılma noktasında Serbest Fırkacılar itidal tavsiye etmesi, önce teşkilatı tamamlamaları gerektiği yolundaki tavsiyesi, bu sürecin devamını istediğini düşündüren önemli bir işarettir. Eğer tavsiyelerine uyulup seçim sürecine girilmeseydi muhtemelen onun ismi arkasına sığınarak varlığını devam ettirenler hadiselerin tabii seyri içerisinde zamanla devre dışı kalabileceklerdi.

Gerçekten de o dönemde Gazi'nin yakınında olanlar, köylünün durumunda herhangi bir iyileştirmenin gerçekleştirilemediğini, vergi uygulamalarının halkın tahammül gücünü aştığını, "millî mücadeleler ve o günkü devrimciler kadrosunun bir kazanç ve menfaat şirketi görüntüsü taşıdığını, bunlardan kiminin arsa spekülasyonları ve kiminin komisyonculuk peşine düştüğünü" itiraf etmektedirler³⁷. Öyleyse bu çevreler için durum aynen devam etmeli, düzenler bozulmalı menfaatlere halel gelmemeliydi.

Dikkatlere sunmamız gereken bir diğer husus, Gazi'nin Serbest Fırkanın kuruluşundan yaklaşık bir sene önce yeni bir parti kurmanın fikrî hazırlığını yapmaya başladığıdır. Çevresindekilere siyasi partiler hakkında sorular sorduğu, ancak daha muhafazakâr bir parti kurmak istediği bilinmektedir. Bu arada İçişleri Bakanı Şükrü Kaya'nın memleketin çoğunluğunun muhafazakâr olduğu bir sırada böyle bir partinin sakıncalı olacağı yolundaki uyarısı üzerine memlekette hiçte köklü olmayan kolaylıkla başa çıkılabilecek bir parti, mesela sosyalist bir parti kurulması teklifi dikkat çekicidir³⁸. Burada iki taraflı bir düşünce söz konusudur. Öncelikle, toplumun muhafazakâr kesimini derinden sarsan inkılaplardan sonra muhafazakâr bir parti kurma düşüncesi, yapılanlardan memnun olmayanları belirlemek ve pasifize etmek için ideal bir yol olarak, daha millî mücadele sırasında denenmişti. Serbest Fırka olayından sonra partide yer alanların büyük bir kısmının siyasi hayattan silinmeleri, partinin kazandığı yerlerde seçimin yenilenmesi bu paralelde değerlendirilebilir. Ancak dönemin mevcut şartları içerisinde Mustafa Kemal ve çevresinin böylesi bir kontrolü ve ayıklamayı muhalif partiyi vesile etmeden yapabilecek güçte olduğu da unutulmamalıdır. Diğer yandan toplumda henüz tabanı olmayan bir siyasi parti ile bu deneyi yaparak rejime ve iktidara karşı bir tehdit oluşturmadan muhalif bir parti ile insanların çok partili sisteme alıştıırılacaklarının düşünölmüş olması da kuvvetle mümkündür. Bütün bunlara ilaveten onun 1929 yılı ilkbaharında yazdırmaya başladığı "Vatandaş İçin Medenî Bilgiler" adlı kitapta, "hürriyetin lüzumundan, milletlerin olgunlaşp siyasi rüşte erişmesindeki öneminden bahsettiği, ancak tam zıddının memlekette hakim olduğunun bilinci ile çareler aramakta olduğunu" biliyoruz³⁹.

³⁷ Bu dönem menfaat temini çalışmalarından örnekler için, Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *Politikada 45 Yıl* (yayına hazırlayan Atilla Özkırmı), İstanbul 1984, s. 100.

³⁸ Ahmet Ağaoğlu, *Hatıralar*, s. 17-18.

³⁹ *Hamdullah Suphi Tanrıöver ve Anıları*, (yayına hazırlayan Mustafa Baydar), İstanbul 1968, s. 310-313.

Bütün bunlara mukabil o, kadrosunu ve halkını iyi tanıyan bir liderdi. Nitekim partinin kuruluş aşamasında Fethi Bey'e "ben öldükten sonra arkamda kalacak olan müessesese bir istibdat müessesesidir" demesi bunun en açık delilidir. O, millete miras olarak bir istibdat müessesesi bırakmak istememektedir. Aksine "dostluğuna, ahlakına, malumatına inandığı kişilerle memlekette Cumhuriyetin şahısların hayatına bağlı kalmadan kökleşmesini mesele edindiğini" göstermek istemiştir. Serbest Fırka olayında bu denenmiştir. Fakat Gazi, vatandaşlardan önce kendi siyasi kadrosunun böyle bir aşamaya hazır olmadığını görmüştür. Hemen ifade edelim ki, bu kadro, fırkanın milli mücadelenin başından beri Gazinin çevresinde yer almasının sağladığı prestiji kullanmaktan ve doğru bildiklerini gerekirse zorla yaptırmaktan geri durmayacaklardı. Öyle ki, Gazi'yi de bu denenin faydasız hatta tehlikeli olduğuna inandırmak, hiç olmazsa kabullendirmek azminde olmuşlardır. Netice bunu başardıklarını göstermektedir. Cumhurbaşkanı kendi kurdurduğu parti ile karşı karşıya kalmıştır. Halk Partisini yönetenler, memleketi kurtarmış, istiklal ve devleti sağlamış kadro olma düşüncesiyle her yaptıklarını doğru görmek gibi bir umursamaz tavra saplandıkları bu olayla resmileşmiştir. Diğer yandan Atatürk'ün demokrasiyi tarif ederken; "milletin heyet-i umumiyesinin aynı zamanda idare eden vaziyette bulunabilmesi, hiç olmazsa devletin son iradesini yalnız milletin ifade ve izhar etmesini [göstermesini]" önemle vurgulaması anlayıştaki isabeti göstermektedir. Buna mukabil milletin yoğun nüfûsu ve fikrî terbiyesini göz önüne alarak "idealin tatbikinde büsbütün idealden mahrumiyeti mucip olabilecek ihtiyatsızlıklardan sakınmanın gerekliliğini" vurguladığını⁴⁰ unutmamak gerekmektedir.

Gazi Mustafa Kemal'in devrin en önde gelen şahsiyeti olması sebebiyle zikredilmesi gereken bir diğer husus ise parti kurulmadan adının ve liberal vasfının belirgin şekilde ön plana çıkarılmasıdır. Liberal düşünceye bağlılığı bilinen Ahmet Ağaoğlu'nun mutlaka partiye alınması ve Halk Fırkasının devletçi bir parti olduğunun ilk defa bu vesile ile gündeme getirilmesi dikkate değer bir husustur. Partinin bundan sonra devletçilik yolunda hızla ilerlemesi, hatta Atatürk'ün vefatından evvel de parti-devlet özdeşliğinin sağlanmış olduğu göz önüne alınırsa olay daha farklı bir mana kazanacaktır

Netice

Atatürk açısından netice itibarıyla Serbest Fırka'nın kapatılmasından hemen sonra çıktığı gezide yaptığı değerlendirmelere bakmakta fayda vardır. Trabzon'da yaptığı konuşma tek partili sistemin eksikliğinin bilincinde olduğunu göstermektedir. O, bu eksikliği giderebilmek için karşılarında çok partiler varmışçasına sıkı

⁴⁰ A. Afet Inan, *Vatandaş İçin Medenî Bilgiler ve M. Kemal Atatürk'ün El Yazıları*, Ankara 1985, s. 32.

çalışmak gereğini vurguluyordu⁴¹. Yine aynı yerde yedi yıllık iktidar döneminde yapılanların halka indirilemediği, anlatılmadığı gibi halkın da yapılanları tasdik edip, destek vermek konumuna getirilemediği bizzat Atatürk tarafından ifade edilmişti.

Burada Atatürk'ün Serbest Fırka olayında önemli ölçüde belirleyici olan psikolojisine de bir nebze değinmekte fayda vardır. Her ne kadar yeni partiyi kendi kurdurmuş da olsa halkın kendi başkanı olduğu Halk Partisi'nden bıkmış, kurtulmak istiyormuş, böyle bir şeyi senelerdir bekliyormuş gibi yeni fırkaya akın etmesini kendisinde karşı bir vefasızlık gibi görmüş olmalıdır. Kendisi, imkansızlık ve sıkıntılarla dolu uzun askerî ve siyasî mücadele yıllarından sonra halkına, kendi hakimiyetine dayanan, yeni, medeni vasıfta bir rejim vermişti. Memlekette görülen her türlü imkansızlık ve sıkıntılara rağmen ki, “bu rahatsızlıkların müsebbibi Cumhuriyet idaresi değil, asırlardır devam ede gelen kötü yönetimlerin mirası idi”, kendisini tabii olarak bağlı hissettiği partisi terk edilmemeli idi⁴². Bu şahıs ve millet bazında da böyle olmalıydı. Bu noktada onun memlekete muhalif bir parti kurarak getirmek istediği demokrasi düşüncesi ile o ana kadar gerçekleştirdiklerinden insanları memnun edememiş olduğunu anlamının verdiği sıkıntı arasında kaldığını söyleyebiliriz. Bu tarz bir anlayışın tezahürlerine partinin kurulduğu ilk günlerden itibaren rastlamaktayız. Yeni partiye girecekleri kendinin belirlediği, bazen emri vaki bazen emirle insanları partiye soktuğu bir sırada kendiliklerinden yeni partiye girmek isteyenlerden rahatsız olmuştur. Nitekim birlikte buldukları bir yemek esnasında Fethi Bey'e “kayıtsız şartsız itimattan” bahsederek partisine girmek isteyen İstanbul'un eski valilerinden Ali Haydar Bey için “Bu adamı katiyen partinize kabul etmeyeceksiniz. Ben bunu Halk Fırkası'ndan da tard ettireceğim”⁴³ şeklinde sert tepki vermesi dikkat çekicidir. Partiye girmesini istediklerinden Ankara milletvekillerinden Talat Bey'in mevcut durumu tenkit eden sözleri karşısında da yine aynı hiddeti göstermesi tesadüf olmamalıdır. Daha Serbest Fırkanın kuruluşu sırasında Fethi Bey'in mektubuna cevap yazarken “tenkitlerinize biz cevap vereceğiz” demesini kendisini, Halk Fırkası'na tabii olarak bağlı kabul ettiğinin, bu olaydaki ilk vesikası olarak da kabul edebiliriz⁴⁴. Atatürk'ün İzmir hadisesinden sonra kendisine yazılan “Açık mektup”a verdiği cevap üzerine durumdan endişelenerek kendisini ziyarete gelen Fethi ve Nuri Beylere ve Belediye seçimlerinden sonraki tepkileri üzerine siyasetten çekilmek istediğini söyleyen Ahmet Ağaoğlu'na

41 Atatürk'ün 28 Kasım 1930 tarihinde Trabzon'da yaptığı konuşma için bkz. *Atatürk'un Söylev ve Demeçleri* II, s. 289-300.

42 Gerçekten de Atatürk halkın şikayetlerine konu olan gelişmelere “hükümetin bilerek meydan vermediğini, hükümetin malumatı haricinde tatbıkatta yapılan bazı hataların” yol açtığına inanıyordu. Samsun Valisi Kazım paşa ve Fethi Bey ile yaptığı konuşmada dile getirdiği hususlar için bkz. *Fethi Okyar'ın Anıları*, s. 94-96.

43 *Fethi Okyar'ın Anıları*, s. 123-124.

44 A.g.e., s. 109.

gösterdiği tavırlar da⁴⁵ bu açıdan değerlendirildiğinde önem kazanmaktadır. Serbest Fırka yöneticilerinin Fethi Bey başta olmak üzere Atatürk'ün iki fırkaya karşı tarafsız olmasını her vesile ile talep ettikleri bilinen bir husustu ve yeni bir talep de değildi⁴⁶. Ancak onların bu taleplerinde Atatürk'ün doğrudan şahsını rencide edecek bir dereceye kadar ileri gittikleri anlaşılmaktadır⁴⁷.

Bu aşamada o dönemde Cumhurbaşkanlığı ve hükümet çevrelerinin bilinen simalarından Asım Us, Başbakan İsmet Bey'in de 1930 Haziranı itibariyle yaklaşık 1-1,5 sene sonrası için muhalif bir partinin kurulması siyasi mücadeleye alışılmasını sağlamada kararlı olduğuna işaret etmektedir⁴⁸. Asım Us'un bu tespiti mukabil, İsmet İnönü hatıralarında, "memlekette bir dert ve hastalık vardı. Mecliste, hükümet etrafında bulunan insanların yanlış hareketlerine karşı açıktan ve insafsız bir surette şikayet etmek, tenkit etmek imkanı olmadıkça bu derdin halledilemeyeceği mülahazasını daha evvel görüşmüşüzdür. Ve bunda mutabık kalmışızdır" derken, aralarında fırka teşkilini görüşmediklerini de belirtmektedir⁴⁹. Bununla birlikte kendisinin ancak karar verildikten sonra Atatürk tarafından haberdar edildiğini belirtip, sıkıntının başka bir yolla da aşılabileceğini söylemesi muhalefet partisi olayını pek tasvip etmediğini düşündürmektedir⁵⁰. Parti içerisinde muhalif grup oluşturmak şeklinde bilhassa Meclis Başkanı Kazım (Özalp) Paşa tarafından yapılan teklifin de İnönü tarafından "arkasındaki grubun tek parça olmasını tercih ettiği" gerekçesi ile reddedilmesi⁵¹ yeni partinin aslında İnönü'nün nüfuzunu kırmak için kurulduğu söylentilerini akla getirmektedir. Yukarıda atıfta bulunduğumuz Süreyya İlmen'in belirttiği gruplaşma olayı hatırladığı zaman böyle bir ihtimal de kuvvet kazanmaktadır.

Halk açısından olaya yaklaştığımızda onun Cumhuriyet Halk Partisi uygulamalarından çoğunlukla memnun olmadığını yeni parti vesilesiyle net olarak gösterdiğini söylemeliyiz. Bu aşamada, yapılan yeni düzenlemelerin halka ulaşmadan devlet merkezindeki bir avuç bürokrat ile çevrelerinden ibaret kaldığını ifade etmek fazla iddialı bir hüküm olmayacaktır. Halk Fırkasının o zamana değin halktan açıkça tepki görmemesi Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal'e olan saygı ve sevgisinden ve nispeten hükümetin icraatından ve gazabına uğramamak

45 Ağaoglu, *Hatıralar*, s. 70-71, 79-82.

46 İlk muhalefet fırkası olarak Terakkiperver Fırka yöneticileri de Cumhurbaşkanlığı ile Fırka başkanlığının ayrılmasını talep etmişlerdi. Türk siyasi hayatının ilk dönemlerindeki bu kabil tartışmalar için bkz. Ali Arslan, "Türkiye'de Cumhurbaşkanlığı ile Siyasi Parti Üyeliğinin Birbirinden Ayrılması Süreci (1923-1961)", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi* XII, sayı 34, Ankara 1996, s. 223-232.

47 Fethi Beyin Atatürk'e Halk Fırkası başkanlığından çekilmesi halinde ömür boyu Cumhurbaşkanlığı teklifi yaptığı hakkında bkz. Hakkı Tarık Us, *Hatıra Notları*, s. 15.

48 Hakkı Tarık Us, *1930-1950 Hatıra Notları*, s. 14.

49 İsmet İnönü, *Hatıralar*, II, s. 229.

50 İnönü, *a.g.e.*, s. 230.

51 Ağaoglu, *Hatıralar*, s. 25-26.

korkusundan kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Nitekim Gazi'nin yeni partiye taraftar olduğu ifadeleri halkın akın akın destek vermesi ile neticelenmiştir. Fethi Bey de bu durumu bildiği için “şahsi mizacına hiçte uygun olmadığı halde her yerde ve her zaman yeni fırkanın onun eseri olduğunu ilan ve tekrar” ettiğini samimiyetle itiraf ediyordu. Yine 15 Kasım 1930 tarihli Meclis toplantısında İçişleri Bakanı Şükrü Kaya bu duruma işaret etmekteydi: “Fırkanın kurulmasından bir hafta sonra bütün memlekette şubeler açıldı. Bir gün memleketin her tarafında fırkalar teşekkül ettiğini haber aldık. Bir anda teşekkül etmiş fırkaya bu suretle devşirme olarak girenlerin tabiidir ki, seciyeleri kadar siyasi inanışları da farklı olacaktır” diyerek abartılı da olsa yeni oluşuma kendi düşüncelerinin aksine her yerden destek geldiğini ifade etmiştir. Bu aynı zamanda memleketteki her gelişmeyi kontrol etme azminde olan yönetim için iktidarına el koymaya talip bir fırkanın faaliyet ve kadrolarını kontrol edememe durumunun kabul edilemezliğinin de temel gerekçelerinden birini oluşturmaktadır. İktidar açısından da halkın iyiliği için kendisine verilenleri hazmetmediği, inkılapların dar bir çerçeveye sınırlı kaldığı(!) değerlendirmesi yapılmaktadır. Gerçekten de Halk Partisi yöneticilerinin Parti örgütüne yollanan genelgeler vasıtasıyla düzenlemelerin halka ulaştırılacağı ve benimsetileceği yanılığında oldukları Gazi'nin yurt gezilerinde sıkça karşılaştığı bir durum olmanın yanı sıra, Milli Emniyet Teşkilatı ve valiler tarafından merkeze gönderilen raporlarda açıklıkla görülen bir husustur⁵².

Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın fikir bakımından en istikrarlı şahsiyeti olan Ahmet Ağaoğlu, şümûl ve saha itibarıyla "dünya inkılaplarının en geniş ve derini olan Türk İnkılabının getirdiği müesseselerin faydalı olabilmeleri için nelerin yapıldığını göstermesi" bakımından önemli bulduğu deneyi, "halka verilenlerin hava, halk denilen şeyin sabun köpüğünden başka bir şey olmadığına inanılan bir ortamda Serbest Fırka'nın kurulmasının işe ciddiyet kazandırdığını, halkın sabun köpüğü olmadığını göstermesi" olarak değerlendirmekteydi: “Milletin en menfi ve hatta insafsız şartlar içinde demokrasi namına mükemmel bir imtihan verdiği” inanan Fethi Bey de bu neticeye işaret etmekle teselli bulmaktadır⁵³. Bu açıdan bir örneği de o sırada Meclis Başkanı olan Kazım (Özalp) Paşa'nın verdiği belirteyim: Aydın'da Halk Fırkası teşkilatını ziyaret eden Kazım Paşa, Serbest Fırka ocak heyetlerini kabul edip, “tek fırkalı Meclis'te devam eden sükûnet milleti sık-maya başlamıştı. Fırkanızın teşekkülünü memnuniyetle karşıladık. Bu hareket fırka mücadelelerini genişletecek iyi neticeler temin eyleyecek. Heyetiniz hakkında Halk Fırkası'ndan malumat istedim. Hepsini kıymetli arkadaşlar ve vatandaşlar olduğunuzu söylediler. Memnun oldum.”⁵⁴ diyor. Normal halk ve temsilcilerinin iyi niyeti ortada olduğuna göre problemin idareciler arasında olduğu düşünül-

52 1928-1932 yılları arasında verilen bu kabil raporların genel bir değerlendirmesi için bkz. Hamit Pehlivanlı, “Cumhuriyetin İlk Yıllarından Günümüze Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun Meseleleri: Örnek Raporlar Işığında Karşılaştırmalı Bir İnceleme”, *Beşinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri I*, Ankara 1996, s. 554-587.

53 Ağaoğlu, *Hatıralar*, s.97-99.

54 *Cumhuriyet* 10 Eylül 1930.

melidir. Atatürk'ün bu başarısız denemeden sonra başka bir tecrübeye girişmesi olayı gerek partisi mensupları gerekse halkın itidali bakımlarından gerekli ortamın oluşmaması şeklinde değerlendirdiğini düşündürmektedir. Ancak bundan sonra bazı yerlerde birden fazla aday göstermek veya parti adına aday göstermeden bağımsız temsilcilerin seçilmelerine imkan sağlamak gibi halkı yavaş yavaş da olsa demokratik hayata alıştırmak çabaları onun bu sürecin devamını istemede samimiyetini ortaya koymaktadır⁵⁵. Son cümle olarak, yukarıda ifade edildiği üzere, Atatürk gibi kadrosunu ve halkını iyi tanıyan bir lider, halkın bir takım talepler ile devlete karşı harekete geçmeyeceğini, yönetici kadronun da çoğunlukla muhalif seslere tahammüllü olmadığını bildiği için yapay görünümlü de olsa böyle bir yola başvurmuştur⁵⁶. Ancak gerek iktidarı kaybetme endişesine düşen Halk Fırkası idarecilerinin; gerekse halkın memnuniyetsizliği dolayısıyla hemen iktidarı ele geçirebileceklerini düşünen Serbest Fırka yöneticilerinin arasını bulamamış⁵⁷ ve yine yukarıda ifade etmeye çalıştığımız psikolojik durumun da etkisiyle muhalif fırka olayını devam ettirememiştir. Bununla birlikte Fethi Bey ve Serbest Fırka idarecilerinin teşkilatlanmadaki beceriksizlikleri kadar Atatürk'ün de bu "ruhsatlı muhalefet macerasını" yeteri kadar hazırlanmadan ortaya koyduğunu ileri süren görüşlerde söz konusudur⁵⁸. Söz konusu gelişmelerin zeminine baktığımızda Türkiye'de siyasetin şahıslara dayalı olarak yapıldığını, müesseselenin henüz gerçekleştirilemediğini görmekteyiz.

- 55 Bağımsız olarak Meclise girecek Milletvekillerinde "laik, cumhuriyetçi ve samimi" olma vasıflarının aranmasının da bu azmin bir tezahürü olarak değerlendirilebileceğini düşünüyoruz.
- 56 Serbest Fırkadan sonra "Halk Partisi mücadele sırasında kendi bünyesinde beliren uyuşukluğu yine de giderme yollarını aramaya tevessül etmişti" diyen Hilmi Uran, bunun için görülen aksaklıkların müzakere ve munakaşası için 40 kişilik yeni bir encümen kurulduğunu, illerde Halk Partisi'nin en ust kademe yöneticisi olan mutemetliğin kaldırıldığını, halkın spor teşekküllerine olan yakınlığı bilindiğinden bunların parti düşüncesine kazanılmaya çalışıldığını belirtiyor. Bkz. Hilmi Uran, *Hatıralarım*, s. 229-230. Ancak bütün bunların "bir an için yaşamış sonra tekrar dinamizmini kaybetmiş hareketler olduğunu ve partinin yine eski uyuşuk temposuna döndüğünü" belirtmekten de geri kalmamıştır.
- 57 Fethi Beyin İzmir gezisinden sonra Atatürk ile görüşmesinde muhatap kaldığı "Beni fırkamız var diye aldatıyorlardı; bir şey olduğunu, mevcudun da ekme peşinde koşarken halkı incittiğini anladım. Cumhuriyet yolunda metanet ve muvaffakiyetle yürüyeceğiz. Ben artık biraz tarafgirlik yapacağım. Yoksa Halk Fırkası yıkılacak; gene tek fırka ile kalacağız ki, doğru değildir" sözleri Atatürk'ün içinde bulunduğu durumu net bir biçimde ortaya koymaktadır. Serbest Fırka yöneticilerinin hükümet ve Gazinin tarafsızlığını sağlamak üzere ısrarlarından netice alamayıp ta Fethi Bey'in "bu şerait altında çalışamayacağımı" söylemesine karşılık "Cumhuriyete hizmet böyle mi olur? Çekinmek doğru değildir; her müşkülü yavaş yavaş hallederiz. Yedi senedir tek fırkaya alışan, tekmil hükümet memurlarıyla çalışan tuhaf ve başka bir halet-i ruhiye taşıyan bir teşekkülü bir ay içinde yola getirmek imkanı yoktur. Biraz sabırlı olun" şeklindeki ifadeleri de aynı kanaati kuvvetlendiren unsurlardır. Söz konusu konuşmalar için, bkz. *Fethi Okyar'ın Anıları*, s. 153-155.
- 58 Lord Kinross, *Ataturk -Bir Milletin Yeniden Doğuşu-*, (Türkçesi: Necdet Sander) İstanbul 1994, s. 522-524. Kinross, denemenin en önemli sonucu olarak Ankara'nın Türkiye'nin geri kalan kesiminde ne olup bittiğinden haberi olmadığını göstermeye yaradığına işaret etmektedir.